

Advies bij het Vlaams beleid inzake gewelddadige radicalisering en polarisering

Inzake het beleidsantwoord op gewelddadige radicalisering en polarisering maakt het Vlaams Vredesinstituut de volgende overwegingen:

- De toename van gewelddadig jihadisme plaatst Vlaanderen vandaag voor een acuut veiligheidsprobleem.
- Het federaal veiligheidsbeleid speelt een belangrijke rol inzake detectie en repressie van terreur.
- De Vlaamse regering stelde op 7 juni 2017 het vernieuwde *Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering* voor in de Commissie voor de bestrijding van gewelddadige radicalisering.
- Het boek *'Deradicalisering': Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid*, verzamelt bevindingen die de uitvoering van het vermelde actieplan verder kunnen ondersteunen.

Het Vlaams Vredesinstituut adviseert inzake het beleid ter voorkoming van gewelddadige radicalisering en polarisering aan het Vlaams Parlement en de Vlaamse Regering, om:

met betrekking tot de coördinatie van het beleid:

- per actie in het actieplan de doelgroepen en doelstellingen helder te formuleren, en daarbij waar mogelijk een onderscheid te maken tussen:
 - de aanpak van radicaal gedachtegoed en gewelddadig extremisme;
 - brede preventie die de voedingsbodem wil versmallen (primaire), op kwetsbare individuen gerichte preventie (secundaire), en preventie om recidive te voorkomen (tertiaire).
- actoren die projecten van het Actieplan uitvoeren te sensibiliseren over kwaliteitsstandaarden.

met betrekking tot concrete maatregelen:

- te zorgen dat de veiligheidsketen sluitend is, in het bijzonder van de gevangenis tot en met de re-integratie in de samenleving;
- te zorgen dat er in de gevangnissen een begeleidingsaanbod voor deradicalisering of disengagement is, dat zowel op ideologie inzet als op andere levensdomeinen zoals psychosociale begeleiding en toeleiding tot werk of vrijetijdsbesteding.

met betrekking tot de evaluatie van het beleid:

- bij de opzet van beleidsacties inzake radicalisering rekening te houden met de mogelijkheid om de acties kwaliteitsvol te evalueren.

meer algemeen:

- Binnen de Vlaamse beleidsdomeinen prioritair werk te maken van een meer inclusieve samenleving. De realiteit van superdiversiteit in Vlaanderen stelt de samenleving voor een aantal nieuwe uitdagingen die best aangepakt worden doorheen alle beleidsdomeinen.

1 Het Vlaams Vredesinstituut

Het Vlaams Vredesinstituut heeft de opdracht onderzoek te doen dat bijdraagt tot geweldpreventie en de vreedzame oplossing van conflicten in de samenleving. Gezien het probleem van gewelddadig jihadisme in ons land voeren wij onderzoek naar dit fenomeen en het antwoord hierop vanuit het beleid. Om dit doelgericht extreem geweld tegen burgers, dat nooit als legitiem kan worden beschouwd, te stoppen, moet de overheid daders detecteren en bestraffen. Naast deze cruciale detectie- en repressiemaatregelen kan de overheid ook aan preventie doen. In dit advies focussen we op de Vlaamse bevoegdheden, die voornamelijk op het gebied van preventie liggen. De Vlaamse aanpak van gewelddadige extremisme kreeg vorm in het Vlaams Actieplan *ter preventie van radicalisering en polarisering*. In het boek *'Deradicalisering: Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid*, verzamelen we wetenschappelijke inzichten die de uitvoering van dit actieplan verder kunnen ondersteunen.

2 De rol van de Vlaamse overheid

Een beleid dat zo effectief mogelijk gewelddadig extremisme aanpakt bestaat volgens de expert Daniel Koehler idealiter uit een counterterrorisme-netwerk dat voorziet in preventie, detectie, interventie en repressie, en dit op individueel, groeps- en samenlevingsniveau.¹ In het preventieve deel is er een onderscheid tussen primaire preventie, die gericht is op het versmallen van de voedingsbodemp; secundaire preventie, op kwetsbare individuen gericht; en tertiaire preventie, bedoeld om recidive te voorkomen.² Het gaat om een integraal veiligheidsbeleid waarvoor een *multi agency* samenwerking is vereist tussen overheden van verschillende beleidsniveaus, het middenveld, lokale sleutelfiguren en private partners.

Vlaanderen heeft in dat integraal veiligheidsbeleid een cruciale positie, tussen het federale en lokale niveau in. Het Vlaams Actieplan focust op primaire, secundaire en tertiaire preventie. Voor het repressieve deel verwijst het Vlaams Actieplan naar het federaal niveau. Daarnaast worden specifieke maatregelen vaak op lokaal niveau uitgevoerd, in samenwerkingsverbanden tussen lokale besturen en partners uit het middenveld, zoals organisaties, verenigingen en sleutelfiguren. Het Vlaams Actieplan heeft dan ook als een van de voornaamste doelstellingen om de lokale besturen te ondersteunen in hun regierol in deze materie.³

De Vlaamse bevoegdheden zijn volgens ons belangrijk voor de preventie van, detectie van, en interventie in, gewelddadig extremisme, op drie vlakken:

- 1 Vlaamse socio-preventieve diensten spelen een cruciale rol in de *integrale veiligheidsketen* rond individuen, voornamelijk in de preventie, detectie, risico-inschatting, interventie en nazorg. Deze veiligheidsketen is gericht op gewelddadig extremisme van verschillende ideologieën. CAW's, OCMW's, CLB's, de VDAB, centra voor geestelijke gezondheidszorg, justitiehuisen, jeugdwerkers, en verenigingen uit het socio-cultureel en religieus middenveld kunnen allemaal een rol krijgen in individuele begeleidingstrajecten. Deze integrale veiligheidsketen vergt een constructieve samenwerking tussen socio-preventieve en veiligheidsdiensten.

- 2 Ten tweede kan Vlaanderen inzetten op *brede preventie van gewelddadig gedrag* in het algemeen. De factoren die een rol spelen in gewelddadige radicalisering gelden ook voor andere vormen van criminaliteit, én criminaliteit is zelf een risicofactor voor gewelddadige radicalisering.⁴ Door preventie te richten op verschillende risicofactoren, en niet enkel op moslimextremisme, heeft men dus het meeste kans om de voedingsbodem voor gewelddadig extremisme effectief te versmallen. Eerstelijnswerkers binnen Vlaamse beleidsdomeinen hebben een belangrijke rol in deze brede preventie.
- 3 Ten derde horen we bij veel praktijkdeskundigen een oproep om nog meer werk te maken van een *inclusieve* samenleving. Ook onderzoekers bevestigen dat sociale verbondenheid en een sterke sociale identiteit zijn mogelijke beschermingsfactoren zijn tegen gewelddadig extremisme.⁵

Deze drie rollen van de Vlaamse overheid worden hieronder verder geconcretiseerd.

3 Overwegingen bij het Vlaams beleid inzake radicalisering

Op basis van het boek ‘*Deradicalisering*’ formuleren we drie overwegingen bij het Vlaams Actieplan ter preventie van radicalisering en polarisering. De eerste heeft betrekking op de coördinatie van het beleid, de tweede op de concrete maatregelen van deradicaliseringstrajecten en counternarratieven, en de derde op de evaluatie van het beleid.

3.1 Coördinatie op Vlaams niveau

In een *multi agency* context is er nood aan coördinatie, die ervoor zorgt dat er een *gedeeld kader* is onder alle partners, dat consistent gehanteerd wordt bij de risico-inschatting, de bepaling van de doelstellingen van een maatregel, de uitvoering van de maatregel door alle betrokken partners, en de evaluatie ervan. De coördinerende overheid kan ook kwaliteitsstandaarden en vorming bieden voor lokale en private partners van het beleid.⁶

Het risico op contraproductiviteit vermijden

‘(Gewelddadige) radicalisering’ wordt door de Vlaamse en federale overheden gedefinieerd als “een proces waarbij een individu of groep van individuen op dusdanige wijze wordt beïnvloed dat dit individu of deze groep van individuen mentaal gevormd wordt of bereid is tot het plegen van terroristische handelingen”. Sommige onderzoekers wijzen echter op de ambiguïteit van deze benadering van gewelddadig extremisme. Hoewel sommige terroristen handelen uit een radicale politieke of religieuze overtuiging, belanden anderen ook op dat pad omwille van niet-ideologische drijfveren.⁷ Een nadruk op ideologische radicalisering werkt in de hand dat radicaal gedachtegoed te eenzijdig als veiligheidsprobleem wordt bekeken.

De term ‘radicalisering’ wordt sinds zijn ontstaan na de aanslagen op de WTC-torens in New York in 2001 voornamelijk toegepast op moslimextremisme en niet op andere vormen van extremisme. Het onderzoek van Paul Thomas naar het Britse beleid inzake radicalisering wijst uit dat een (expliciete of impliciete) focus van dit beleid op moslimextremisme het risico inhoudt dat moslimgemeenschappen zich verdacht gemaakt voelen.⁸ Dat werkt wantrouwen en exclusie in de hand, wat de voedingsbodem voor gewelddadig extremisme

net kan vergroten. In België wijst onderzoek en praktijk uit dat veel moslims met een migratie-achtergrond zich weinig geaccepteerd voelen in de samenleving. Ook in ons land moet een preventiebeleid tegen gewelddadig extremisme er daarom voor waken dat het niet contraproductief wordt.⁹ Om contraproductieve effecten te vermijden kan de overheid:

- ook *polarisering* aanpakken, zoals het Actieplan aangeeft. Dit omdat conflicten tussen geradicaliseerde groepen de voedingsbodem voor radicalisering kan vergroten;¹⁰
- nazorg bieden voor wie onterecht werd geïdendeerd, en monitoren hoe het beleid ervaren wordt door kwetsbare groepen.¹¹
- een *inclusieve samenleving* nastreven, op basis van gelijkwaardig burgerschap. Praktijkdeskundigen in Vlaanderen wijzen bijvoorbeeld op de nood aan meer diversiteit in het onderwijspersoneel (lager, secundair en hoger), de media, politie, sport; inspanningen tegen discriminatie op de arbeidsmarkt en interculturalisering van de zorg. In het onderwijscurriculum is meer aandacht voor niet-westerse geschiedenis en internationale politiek, en vorming voor leraren over hoe om te gaan met controversen en polarisering in de klas aangewezen. Naast formele vorming verdient ook de informele vorming voldoende aandacht.

Wetenschappelijke modellen van oorzaken

Elk preventief beleid is gebaseerd op een visie op de oorzaken van het te voorkomen probleem. Om verwarring en gevoelens van verdachtmaking te voorkomen, kan het model van oorzaken van gewelddadig extremisme dat de Vlaamse overheid hanteert het best expliciet worden gemaakt. Dat model moet ook de complexiteit van oorzaken en risicofactoren weerspiegelen die door wetenschappelijk onderzoek geïdentificeerd zijn. Carl Miller en Leah Chauhan vatten in het boek de wetenschappelijk literatuur hieromtrent samen. In die literatuur worden veel verschillende grondoorzaken en drijfveren voor gewelddadig extremisme geïdentificeerd. De ene school benadrukt het belang van ideologische factoren; de andere kijkt meer naar socio-economische contextfactoren.¹² Er is echter een consensus dat de oorzaken voor gewelddadig extremisme meerzijdig en complex zijn. Onderzoekers identificeerden zowel *pull*factoren (aantrekking van de ideologie of het conflict) als *push*factoren (aliënering); zowel factoren op individueel niveau, groepsniveau (off- en online), als in de bredere maatschappelijke context; ideologische en emotionele factoren (zoals de zoektocht naar een groep om bij te horen, naar zingeving of sensatie).¹³ Een recent model schuift vier oorzaken naar voren: grieven, ideologieën, netwerken en sociale steun.

Om preventief beleid zo effectief mogelijk te maken, richt het beleid zich dus het best op die brede waaier aan factoren.¹⁴ Daarom moet de aanpak van gewelddadig extremisme multidisciplinair en over verschillende beleidsdomeinen heen gebeuren.¹⁵ De overheid kan er ook voor zorgen dat haar model weerspiegeld wordt in de acties, consistent gehanteerd wordt door alle partners van dit beleid (lokaal, middenveld en privaat), en afgestemd is met de federale overheid in een gedeeld kader.

Om de verschillende oorzaken van gewelddadig extremisme tegen te gaan geven we de volgende aandachtspunten mee:

- Radicalisering tegengaan gaat over het bekampen van gewelddadige extremistische ideologieën. Toch moeten acties gericht op ideologieën, zoals counternarratieven, altijd deel zijn van een *breder preventiebeleid* dat de voedingsbodem voor terrorisme in de lokale, nationale en internationale context aanpakt.

- Brede preventie betekent ook knelpunten identificeren en structureel aanpakken die mogelijk een rol spelen in de *voedingsbodem* voor gewelddadig extremisme. Praktijkdeskundigen in Vlaanderen wijzen in dat verband op (percepties van) discriminatie, (jongeren)werkloosheid, vroegtijdige schooluitval, onvoldoende aanbod van jeugdhulpverlening en van welzijnswerk voor meerderjarige jongeren, uitdagingen op het vlak van de leefbaarheid in kwetsbare buurten. Zowel de Vlaamse overheid als private partners kunnen bijdragen aan meer kansen voor iedereen.

Doelstellingen en doelgroepen

Wegens de ambiguïteit van het concept ‘radicalisering’ is het van cruciaal belang duidelijk te maken wat precies problematisch is en wat niet – en op welke doelgroep het beleid gericht is. Daarom is er een nood aan helder geformuleerde doelstellingen die door alle partners van het beleid gedeeld worden, en aan een wetenschappelijk onderbouwde afbakening van kwetsbare doelgroepen. Daarbij moet ook het onderscheid geëxpliciteerd worden tussen primaire, secundaire en tertiaire preventie. Experts zoals Carl Miller, Leah Chauhan en Amy-Jane Gielen raden ook aan een duidelijk onderscheid te maken tussen extremistisch geweld enerzijds, en radicalisme anderzijds.¹⁶

Het formuleren van heldere doelstellingen en doelgroepen per maatregel of actie komt de effectiviteit van het beleid ten goede, aangezien elk probleem een andere aanpak vergt.¹⁷

Daarnaast helpt het ook de eerder genoemde onbedoelde gevolgen te voorkomen.

Maatregelen inzake inclusie onder de noemer van deradicalisering plaatsen, of maatregelen inzake het leren omgaan met diversiteit enkel op moslims richten, kan bij moslims namelijk gevoelens van stigmatisering opwekken. De realisatie van een meer inclusieve samenleving kan preventieve effecten hebben op gewelddadige radicalisering en polarisering. Maar een beleid voor sociale inclusie is breder dan een preventief beleid tegen gewelddadig extremisme. Het vertrekt immers van een positieve doelstelling, in tegenstelling tot preventief beleid tegen gewelddadig extremisme dat voornamelijk iets wil voorkomen.

Voor het Vlaams Actieplan betekent dit:

- De doelstellingen van acties die betrekking hebben op de *islam*, zoals het netwerk islamexperten, de pedagogische professionalisering van het islamonderwijs, de integratiecursussen voor imams, en projecten voor of over identiteitsontwikkeling van moslimjongeren, kunnen duidelijker geformuleerd worden. De erkenning van moskeeën kan bovendien als hefboom voor de realisatie van deze doelstellingen fungeren. Om contraproductiviteit te vermijden, kan waar nodig duidelijk gemaakt worden dat deze maatregelen onder brede preventie vallen of onder regulier beleid.
- Het formuleren van een *gezamenlijke doelstelling*, gedeeld door alle partners van het beleid, is cruciaal in *multi agency settings*.¹⁸ Het benadrukken van het preventief doel van de Lokale Integrale Veiligheidscellen (LIVC's) kan bijvoorbeeld de samenwerking tussen veiligheids- en sociopreventieve diensten bevorderen.

3.2 Concrete maatregelen

Deradicaliserings- en disengagementtrajecten

In Vlaanderen worden deradicaliserings- en disengagementtrajecten door verschillende actoren georganiseerd. De voornaamste trajecten zijn: lokaal casemanagement dat jongeren begeleidt die risico lopen op gewelddadig extremisme, trajecten in de gevangenissen georganiseerd door het departement Welzijn, en begeleiding van personen in vrijheid onder voorwaarde. Ook private partners voeren soms trajecten uit. Al die organisatoren zetten dan nog eens zelf andere partners in, zoals jeugdwerkers of andere sleutelfiguren. Gezien de moeilijke aard van het werk en de mogelijke risico's is het belangrijk dat de Vlaamse overheid al haar betrokken diensten en gesubsidieerde partners ondersteunt, bijvoorbeeld door een gedeeld kader, vorming, kwaliteitsstandaarden en evaluaties te bieden. Concreet zijn er op dat gebied de volgende mogelijkheden:

- Deradicaliserings- en disengagementtrajecten worden op maat van het individu samengesteld. Toch zijn er enkele criteria ontwikkeld, bijvoorbeeld door de onderzoeker Daniel Koehler, die kunnen helpen een traject op te zetten. De Vlaamse overheid kan alle actoren betrokken in deradicaliseringstrajecten sensibiliseren over deze *kwaliteitsstandaarden*, zowel bij de opzet van trajecten als bij de evaluatie ervan. Die standaarden kunnen gaan over doelstellingen, manier van contactname, benadering van de ideologie, vorming, noodprocedures, partners of gesprekstechnieken.¹⁹
- De Vlaamse overheid kan er mee over waken dat een individu doorlopende deradicaliserings- of disengagementbegeleiding krijgt in de hele *veiligheidsketen*, bijvoorbeeld van in de gevangenis tot in de lokale gemeenschap waar een vrijgelaten individu geherintegreerd moet worden.
- Bij deradicaliseringstrajecten maken alle betrokken partners het best gezamenlijk een *risico-inschatting* met behulp van een gedeeld en wetenschappelijk onderbouwd risico-inschattingsinstrument. Voor een overzicht van wetenschappelijk onderbouwde instrumenten kan men te rade in het hoofdstuk van Allard Feddes.²⁰ Op basis van een gestructureerde risico-inschatting kan men het doel van het traject bepalen, het begeleidingstraject samenstellen, partners zoeken, en de voortgang en doelbereiking evalueren. In een *multi agency* context verhoogt deze werkwijze de kwaliteit van de diagnose en het begeleidingstraject.²¹
- Begeleidingstrajecten beperken zich beter niet tot ideologische gesprekken. Directe ideologische confrontaties kunnen zelfs een averechts effect hebben.²² Deradicaliserings- of disengagementtrajecten hebben bijvoorbeeld het best oog voor de *verschillende mogelijke drijfveren* voor radicalisering zoals hierboven geschetst. Voor het benaderen van de ideologie schuiven onderzoekers en praktijkdeskundigen een aantal gesprekstechnieken naar voren zoals niet-oordelend luisteren, twijfel creëren en grieven erkennen.²³ Daarnaast kunnen begeleiders ook niet-gewelddadige alternatieven zoeken voor de zoektocht naar zingeving of sensatie, of voor het sociale en politieke activisme van het individu.²⁴
- De doelstellingen van de verschillende trajecten worden het best helder geformuleerd, met daarbij indien mogelijk een onderscheid tussen *disengagement* (een gedragsverandering) en *deradicalisering* (een verandering in ideeëngoed) als doel. Het begeleidingstraject moet zich daarna bewust verhouden tot dat doel.²⁵ De meeste westerse programma's hanteren disengagement als het meest haalbare doel en gaan

ervan uit dat deradicalisering een indirect gevolg kan zijn van het feit dat iemand niet meer actief deel uitmaakt van een extremistische groepering.²⁶

- Binnen LIVC's of andere overlegplatformen bevordert een *gezamenlijke doelstelling*, zoals de reïntegratie van een individu, de samenwerking tussen de veiligheids- en socio-preventieve actoren.²⁷ Daarnaast raden praktijkdeskundigen aan de socio-preventieve actoren aan om naar hun doelgroep transparant zijn over hun contacten met andere diensten, zoals stadsbestuur of lokale politie.²⁸ Dit om hun geloofwaardigheid bij de doelgroep te behouden en om aan te geven dat crimineel of gewelddadig gedrag de grens van het toelaatbare overschrijdt.

Counter- en alternatieve narratieven

Counternarratieven vormen een van de vele mogelijke manieren om mensen te proberen overtuigen om extremistisch gedachtegoed de rug toe te keren. Een belangrijke randvoorwaarde is echter dat de narratieven worden gebracht door een geloofwaardige boodschapper. Voor aanhangers van radicalisme of extremisme is de overheid niet de meest geschikte boodschapper van counternarratieven. In het hoofdstuk van Bertjan Doosje en Jan Jaap van Eerten staan een aantal zaken die de overheid kunnen ondernemen:²⁹

- *Kwaliteitscriteria* formuleren voor de partners die een counternarratieve campagne voeren met projectsubsidies, bij de opzet en evaluatie van hun project. Het gaat daarbij om de afbakening van het doelpubliek (best personen die vatbaar zijn), het profiel van de boodschapper (*formers*, slachtoffers, peers, leiders zijn mogelijkheden onder bepaalde voorwaarden), de aard van de boodschap (best meerzijdig) en de gebruikte kanalen (best meerdere).
- Het *middenveld* ondersteunen met expertise en financiële middelen (wat ook in het tweede Actieplan staat).
- Haar eigen *communicatie* stroomlijnen: collectieve grieven erkennen (bijvoorbeeld over discriminatie, maar ook over onbehagen over de diverse samenleving), helder haar buitenlands beleid uitleggen, percepties van discriminatie en vooroordelen tegengaan.³⁰
- Een *kloof tussen woord en daad* vermijden, dus ook effectief structurele ongelijkheden en discriminatie aanpakken, een coherent migratiebeleid en een consistent buitenlands beleid voeren.

3.3 Evaluatie

De evaluatie van het Vlaams Actieplan is gepland in 2018. In het domein van de preventie van gewelddadig extremisme bestaan er nog niet veel wetenschappelijke evaluaties. ‘Succes’ van preventief beleid meten is moeilijk, en wordt bij deradicaliseringsbeleid extra bemoeilijkt door de diverse benaderingen en doelstellingen. ‘Goede praktijken’ die circuleren zijn ook niet altijd wetenschappelijk onderbouwd. Daarnaast werken goede praktijken uit het ene land niet vanzelfsprekend in het andere, omdat ze afhangen van contextuele factoren zoals mediagebruik, de structuren van het veiligheidsbeleid, contacten tussen lokale besturen en het middenveld, enzovoort.³¹

Het is nu een goed moment om de aanpak van de geplande evaluatie van de Actieplannen in 2018 te bepalen. Die oefening kan de beleidsuitvoering nu al doelgerichter maken. Evaluatiespecialisten raden in dat verband aan de volgende vragen te behandelen:³²

- *Wat* zal geëvalueerd worden? Alle acties, inclusief gesubsidieerde projecten (bijvoorbeeld de projecten rond identiteitsontwikkeling bij jongeren en de subsidies voor lokale besturen)?; het gegeven dat er met lokale regie wordt gewerkt?
- *Wie* zal de evaluatie uitvoeren: administratie, parlement, onafhankelijke wetenschappelijke experts?
- *Welke methode* zal worden gebruikt? De expert in het boek stelt dat een effectiviteits- of impactevaluatie niet evident is (tenzij enigszins voor concrete projecten die nog moeten worden opgestart, bijvoorbeeld inzake ‘tegendiscours’). In het boek stelt Amy-Jane Gielen daarom een ‘realistische’ evaluatie voor die verschillende methodes combineert en de vraag stelt wat voor wie werkt, in welke context. De methodes die kunnen worden gecombineerd en toepasbaar zijn op het Actieplan, zijn bijvoorbeeld pragmatische evaluatie (bevraging stakeholders, doelbereik), theoriegestuurde evaluatie, formatieve evaluatie (een voorafgaande bevraging van doelstellingen, werkwijzen, netwerk, vorming, etc.)³³, en procesevaluatie (uitgevoerd zoals gepland). Aangezien gebleken is dat de beleidsaanpak van radicalisering zelf soms een drijfveer dreigt te worden voor extremisme, is het daarnaast belangrijk om bij kwetsbare groepen de onbedoelde gevolgen en de ervaringen met het beleid te monitoren.

Eindnoten

- ¹ Zie Koehler, D. (2017), Een typologie van 'deradicaliserings'programma's, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*: Wetenschappelijke inzichten voor een Vlaams beleid, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 67-68.
- ² Zie Koehler, D., Een typologie van 'deradicaliserings'programma's, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 67-69.
- ³ Vlaamse Regering (2017), Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering en polarisering: overzicht acties en maatregelen, 1..
- ⁴ Zie Miller, C. & Chauhan, L. (2017), Radicaal gedachtegoed en gewelddadig gedrag, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 36-37; Feddes, A. (2017), Risico-inschatting in een integraal veiligheidsbeleid, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 55-56.
- ⁵ Zie Feddes, A., Risico-inschatting, in Colaert, L. (red.) *'Deradicalisering'*, 57.
- ⁶ Zie RAN Exit, Exit work in a multi-agency setting, 1 november 2016, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/about-ran/ran-exit/docs/ran_exit_work_multi-agency_setting_milan_01112016_en.pdf, geraadpleegd op 29 juni 2017.
- ⁷ Zie Miller, C. & Chauhan, L., Radicaal gedachtegoed, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 40.
- ⁸ Zie Thomas, P. (2017), De perceptie van anti-radicalisering door jongeren, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 130-34.
- ⁹ Miller, C. & Chauhan, L., Radicaal gedachtegoed, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 40; en Feddes, A., Risico-inschatting, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 57.
- ¹⁰ Vlaamse Regering, Actieplan ter preventie van gewelddadige radicalisering, 1; Zie Muro, D. (2016), What does radicalisation look like? Four visualizations of socialization into violent extremism, Notes Internationals, 162; RAN, Tackling the challenges to prevention policies in an increasingly polarised society, november 2016, https://ec.europa.eu/home-affairs/sites/homeaffairs/files/what-we-do/networks/radicalisation_awareness_network/ran-papers/docs/tackling_challenges_prevention_policies_in_increasingly_polarised_society_112016_en.pdf, geraadpleegd op 8 juni 2017.
- ¹¹ Zie ook de aanbevelingen van Miller, C. & Chauhan, L., Radicaal gedachtegoed, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 42.
- ¹² Over de verschillende drijfveren voor gewelddadig extremisme, zie Miller, C. & Chauhan, L. (2017), Radicaal gedachtegoed, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 25-48.
- ¹³ Zie Miller, C. & Chauhan, L., Radicaal gedachtegoed, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 38.
- ¹⁴ Zie de aanbevelingen van Gielen, A.-J. Evaluatie van de bestrijding van gewelddadig extremisme, in Colaert L. (red.), *'Deradicalisering'*, 120.
- ¹⁵ Zie de aanbevelingen van Miller, C. & Chauhan, L., Radicaal gedachtegoed, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 41.
- ¹⁶ Gielen, A.-J., Evaluatie, in Colaert L. (red.), *'Deradicalisering'*, 119; Miller, C. & Chauhan, L., Radicaal gedachtegoed, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 40.
- ¹⁷ Zie de aanbevelingen van Gielen, A.-J., Evaluatie, in Colaert L. (red.), *'Deradicalisering'*, 119.
- ¹⁸ Zie Colaert, L. (2017), Conclusies: En in Vlaanderen?, in Colaert L. (red.), *'Deradicalisering'*, 176, 184; Zie RAN Exit, Exit work in a multi-agency setting.
- ¹⁹ Koehler, D., Een typologie van 'deradicaliserings'programma's, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 72-77; Een overzicht van kwaliteitsstandaarden vind je in Koehler, D., (2017), Structural quality standards for work to intervene wit hand counter violent extremism, Baden-Württemberg: Ministry of the Interior, Digitisation and Migration Baden-Württemberg.
- ²⁰ Feddes, A. (2017), Risico-inschatting, in Colaert, L. (red.) *'Deradicalisering'*, 57-60.
- ²¹ Zie Colaert, L. (2017), Conclusies, in Colaert L. (red.), *'Deradicalisering'*, 169-170; Zie RAN Exit, Exit work in a multi-agency setting.
- ²² Zie Koehler, D. (2017), Een typologie van 'deradicaliserings'programma's, 74.
- ²³ RAN Exit, Setting up an exit intervention, 2-4..
- ²⁴ Miller, C. & Chauhan, L., Radicaal gedachtegoed en gewelddadig gedrag, 41.
- ²⁵ Gielen, A.-J., Evaluatie, in Colaert L. (red.), *'Deradicalisering'*, 119.
- ²⁶ Koehler, D., Een typologie van 'deradicaliserings'programma's, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 77.
- ²⁷ Zie ook Expertencel Radicalisering Onderwijs-Welzijn, Adviesnota 1: Informatiedeling & opzetten vertrouwensnetwerken, 1.
- ²⁸ RAN Exit, Setting up an exit intervention, 4-5.
- ²⁹ Deze aanbevelingen over counternarratieven zijn gebaseerd op Doosje, B. & van Eerten, J.J. (2017), 'Counternarratieven' tegen gewelddadig extremisme, in Colaert, L. (red.), *'Deradicalisering'*, 85-104.
- ³⁰ Zie ook Miller, C. & Chauhan, L., Radicaal gedachtegoed en gewelddadig gedrag, 41.
- ³¹ Zie Gielen, A.-J., Evaluatie, in Colaert L. (red.), *'Deradicalisering'*, 108.
- ³² Deze aanbevelingen over evaluatie zijn gebaseerd op Gielen, A.-J., Evaluatie, in Colaert L. (red.), *'Deradicalisering'*, 105-124.
- ³³ Zie Spruyt, B. et al. (2014), *Kan je vrede leren? Effectiviteitsonderzoek en vredeseducatie: een literatuurstudie*, Brussel: Vlaams Vredesinstituut, 90-91; Zie ook de checklist voor structurele integriteit van Koehler, D. (2017), Een typologie van 'deradicaliserings'programma's, 78. Spruyt, B. et al.